

KORNAI JÁNOS

A kapitalizmus néhány rendszerspecifikus vonása

A szerző korábban a szocialista rendszer és a poszt-szocialista átmenet elemzésére használta azt a szemléletet és módszertant, amelyet *rendszerparadigmának* nevezett el. A jelen tanulmány a kapitalizmus néhány általános vonásának vizsgálatára alkalmazza ezt a megközelítést. A cikk – fogalmi tisztázás után – példákat sorol fel a kapitalizmus néhány rendszerspecifikus vonására, majd kettővel részletesebben foglalkozik. Az egyik: a rendszer dinamizmusa. Az elmúlt évszázad nagy újításai, amelyek mélyrehatóan átalakították nemcsak a termelés technológiáját, hanem az emberek mindennapi életét is, a kapitalista rendszer és annak főszereplője, a vállalkozó vezette be és terjesztette el. Csak a kapitalizmusban tud kialakulni a vállalkozás és újítás mechanizmusa, az ehhez szükséges erőteljes ösztönzés és rugalmas tőkepiac. A másik példa: a kapitalista rendszer immanens tulajdonsága a munkaerőpiacon jelentkező tartós többlet, szemben a szocialista rendszerrel, amelynek kifejlett formájában tartós munkaerőhiány mutatkozik. Elméletileg és tapasztalatiilag is igazolható, hogy minél dinamikusabb a kapitalista gazdaság állandó átalakulása, annál inkább keletkezik strukturális munkanélküliség. A hatékony bér elmélete megmagyarázza, miért érdeke a munkaadónak, hogy a piactisztító bérnél magasabb bért fizessen, és ezzel munkanélküliséget idézzen elő. A kapitalizmus reformálható rendszer. Ám ügyelni kell arra, hogy a részreformok között milyen a kapcsolat. Szerencsés esetben kiegészítik egymást. Ám ennél sokkal gyakoribb, hogy miközben szembe szállunk a rendszer egyik kedvezőtlen hajlamával, utat engedünk egy másik kedvezőtlen hajlam megerősödésének.*

Journal of Economic Literature (JEL) kód: P1, P11, P16, P51, J60.

Tanulmányomat személyes megjegyzéssel kezdem. Évtizedeken át a szocialista rendszert tanulmányoztam. Munka közben alakult ki a módszertan, amelyet a kutatásaimhoz használtam, és amelyet később „rendszerparadigmának” neveztem el (*Kornai* [1999], [2007], 8. fejezet, *Madarász* [2008]).

Kísértést érzek arra, hogy ugyanezt a megközelítést alkalmazzam a kapitalista rendszer vizsgálatában. Sokáig húzódoztam a feladattól, mert úgy gondoltam, hogy a kapita-

* A Magyar Közgazdasági Társaság 2008. január 29-én életmű díjjal tüntette ki a szerzőt 80. születésnapja alkalmából. A rendezvényen hangzott el a jelen tanulmány rövidített változata.

Köszönetemet fejezem ki mindazoknak, akik tanácsaikkal és a szerkesztésben való közreműködésükkel járultak hozzá munkámhoz. Külön is kiemelem *Angelusz Róbert*, *Csányi Vilmos*, *Dániel Zsuzsa*, *Köllő János*, *Nagy Eszter*, *Szabó N. Katalin*, *Szalai Julia*, *Tardos Róbert*, *Tóth István György*, *Vámos Tibor* és *Vásárhelyi Mária* értékes segítségét. Hálás vagyok a Collegium Budapestnek és a Közép-európai Egyetemnek a kutatásaimhoz nyújtott támogatásért.

Kornai János a Harvard University és a Collegium Budapest emeritus professzora, a Közép-európai Egyetem (CEU) kutató professzora.

lizmus elemzésére sokkal inkább hivatottak azok, akik kezdettől fogva erre specializálódtak, és több tapasztalatot szereztek a rendszer működéséről. Ám éppen a nyugati világban élő barátok, kollégák biztattak a próbálkozásra. Azzal érveltek, hogy gondolati többletet adhat hozzá a már felhalmozódott tudáshoz az a kutató, aki a szocialista rendszer ismeretében, azzal összehasonlítva tekint a kapitalizmusra.

A közhangulat

Kapitalizmus – elég sokan viszolyognak, ha ezt a szót meghallják; bizalmatlanok az új rendszer iránt, vagy kifejezetten ellenségesen állnak vele szemben. Van, aki eleve nem sok jót várt az új rendszertől. És sokan vannak, akik ugyan bizakodtak, ám annál jobbat vártak, mint ami bekövetkezett, és most csalódtak.

Az 1. táblázatból kiderül, hogy az emberek többsége elsősorban a megélhetés javulását várta a rendszerváltástól (*Vásárhelyi* [2007] 173–192. o.). Nem meglepő – és mindjárt hozzátehető, illuzórikus – várakozás volt ez. Az sem meglepő, hogy milyen erős a csalódottság érzése.

1. táblázat

A rendszerváltással kapcsolatos várakozások, ezek beteljesülése és fontossági sorrendje (1993, 2003)

Megnevezés	Várakozások		Beteljesülés		Fontosság*	
	1993	2003	1993	2003	érték	rangsor
	az igenlő válaszok százalékos részaránya					
Könnyebb megélhetés	69	71	6	14	7,3	1.
Az egyéni szabadság növekedése	72	76	58	61	4,9	2.
Szakértelem	79	73	24	29	4,6	3.
Racionális gazdálkodás a közvagyonnal	79	73	13	17	4,0	4.
Csökkenő államadósság	64	63	4	26	3,9	5.

* A válaszadóktól állásfoglalást kértek abban is, milyen fontosságot tulajdonítanak egy-egy várakozásnak. A válaszokhoz 1-től 10-ig terjedő skálán súlyokat rendeltek (a legfontosabb várakozás „értéke” 10, a második legfontosabbé 9 és így tovább.). Az átlagértékek csökkenő sorrendje megadja a várakozások fontossági sorrendjét.

Megjegyzés: a felmérés 1000 fős reprezentatív minta megkérdezésén alapult. A forrásmunkában közölt táblázat 11-féle várakozásról közöl adatokat. Ezek közül azt az ötöt emeltük ki, amely az általános fontossági sorrend első öt helyén szerepel.

Forrás: *Vásárhelyi* [2007] 182. o.

Egy másik felmérésben (*Vásárhelyi* [2005] 51–58. o.) megkérdezték a lakosságot, egyetért-e a következő állítással: „a kapitalizmus nem tökéletes, de a létező rendszerek közül az emberek élete mégis ott a legjobb”. A kutatók a sokszor idézett Churchill-mondást a demokráciáról (rossz – de a többi kormányzati forma még rosszabb) átfogalmazták a kapitalizmusra vonatkozóan. Az egyetértés nem foglalja magában sem lelkes hitet, sem igazán kedvező racionális állásfoglalást, mindössze annak az elismerését, hogy a létező rendszerek közül a kapitalizmus a legkevésbé rossz. De még ehhez az óvatos és viszonylagos jellegű állásponthoz is az 1992-ben a megkérdezettnek mindössze 31 százaléka csatlakozott. A csúcspont 1998-ban volt, amikor az arány megnőtt 36 százalékra – azóta egyre kisebb lett, és 2007-ben 25 százalékra csökkent.

Sokan éreznek nosztalgiát a régi rendszer iránt. Ez tükröződik a 2. táblázat második és harmadik sorában. Hasonló közhangulatot tükröz egy másik felmérés is, amelynek néhány eredményét a 3. táblázat mutatja be. A megkérdezettek közül csak minden harmadik állítja egyértelműen, hogy az új rendszer jobb a réginél.

2. táblázat

A politikai és gazdasági rendszerre vonatkozó állítások (1992–2002)

Egyetért-e ön a következő állítással:	Az állítással egyetértők részaránya az összes megkérdezett százalékában						
	1992	1994	1996	1997	1998	1999	2002
A kapitalizmus nem tökéletes, de a létező rendszerek közül az emberek élete mégis ott a legjobb.	31	32	33	34	36	33	30
Sok mindent érdemes lett volna megőrizni a szocializmusból.	28	37	52	53	47	51	43
A Kádár-rendszer jobban törődött a kisemberek gondjaival.	42	49	67	68	52	59	61
A piacgazdaságot akkor is meg kell valósítani, ha az nagyon sok áldozatot kíván az emberektől.	39	29	27	28	30	33	30

Megjegyzés: a felmérés 1000 fős reprezentatív minta megkérdezésén alapult. A forrásmunkában közölt táblázat 17-féle állításról közöl adatokat, ezek közül itt azt az ötöt emeltük ki, amelyeket a megkérdezettek a legfontosabbnak tartanak.

Forrás: Vásárhelyi [2005] 53. o.

3. táblázat

A közhangulat

„Melyik rendszer volt jobb: az 1990 előtti vagy a jelenlegi?” kérdésre adott válaszok megoszlása (százalék)

A válasz:			Összesen
a régi	körülbelül egyforma	az új	
40,6	27,0	32,4	100,0

Megjegyzés: a felmérést a Medián és a Szonda Ipsos kutatóintézetek végezték, a Demokrácia Kutatások Magyar Központja Közhasznú Alapítvány (DKMKKA) programja keretében. A felmérés, amelyet 2005 májusában végeztek el, 2000 fős országos reprezentatív minta megkérdezésén alapult. Az adatfelvételtől szóló információ megtalálható a www.tarki.hu:8080/valasztaskutatas/adatfelvetelek honlapon.

Forrás: Angelusz Róbert és Tardos Róbert közlése.

Miért ennyire erős a kapitalizmus iránti ellenszenv?¹ Sokféle torzulás mutatkozik az *érzékelésben*, más szóval abban az áttételben, amely a tapasztalat és annak percepciója között jön létre. Ezzel majd más tanulmányokban szeretnék foglalkozni. Itt most a *valóságról* szeretnék írni. A jelen elemzés témája: melyek a valóságos gondok, bajok, elkerülhető élmények okai. Az okokat három fő csoportba sorolom.

¹ Cikkem a közhangulatról szólva, csak a poszt-szocialista országok lakosságának véleményével foglalkozik. Más régiókban is erősödött az antikapitalista közhangulat, a globalizáció visszahatásaképpen. Ez azonban kívül esik tanulmányom témakörén.

1. A kapitalista rendszer természete. Ide tartoznak azok az *általános rendszerspecifikus vonások*, amelyek minden országban és minden korszakban érvényesülnek.

2. A szocialista rendszerről a kapitalista rendszerre való *átmenet* által előidézett jelenségek. Ezek tehát olyan tényezők, amelyek csupán ideiglenesen hatnak.

3. Az egy adott országra egy adott időszakban ható *sajátos, egyedi körülmények*. Ide sorolhatók többek között az adott országban és az adott időszakban működő intézmények, a politikai élet hatása és ezen belül a kormányzat politikája, az eseményeket lényegesen befolyásoló személyiségek karaktere és így tovább.

Mindhárom oktípus vizsgálata önmagában is roppant méretű kutatási feladat. Igen sok nehézséggel jár e háromféle ok analitikus szétválasztása. A jelen tanulmány tárgyát leszűkíttem az első okfajta vizsgálatára. Sőt, amint az majd az olvasó számára világossá válik, még erről is csak vázlatosan lesz szó. A téma olyan széles, hogy átfogó tárgyalása messze túlnő egy folyóiratcikk terjedelmi korlátain.

Írásom további részében elhagyjuk Magyarországot. Nem arról lesz szó, milyen a kapitalizmus itt, Magyarországon és most, 2008-ban, hanem *a kapitalizmus általános természetéről*.

Fogalmi tisztázás – rendszerspecifikus tulajdonságok

Aki a rendszerparadigma szellemében gondolkodik, az megpróbálja felismerni, hogy az általa éppen tanulmányozott rendszernek melyek a rendszerspecifikus tulajdonságai.

A rendszerspecifikus tulajdonság *hajlam*. Olyasféle, mint a veleszületett, genetikus hajlam az embernél. Például ereink az életkor haladtával hajlamossá válnak arra, hogy elmeszesedjenek, és az érfalakon lerakódások képződjenek. Egyénenként szóródik, hogy mennyire erős ez a hajlam. Nem vagyunk végzettszerűen kiszolgáltatva a sorsnak; az étkezési és ivási szokások és az életmód más összetevői befolyásolják, mennyire gyors vagy lassú a folyamat. Ám a hajlam be van építve az örökölt genetikus kódba.

Még a sztálinista-maoista korszakon belül sem volt minden szocialista országban egyformán erős a bürokratikus centralizáció, ami sokféle variációban valósult meg – ám az erre való hajlam be volt kódolva. Levezethető logikailag és igazolható empirikusan, hogy a hatalmi monopólium, az egypártrendszer és az állami tulajdon uralkodó szerepe szükségképpen létrehozza a bürokratikus centralizációt.

A hajlammal szembe lehet fordulni, de nincsen végleges siker. Szemléltetésképpen most nem a minden emberbe egyaránt beépült hajlamokat hozom fel, hanem egy szűkebb körű jelenséget, a családi felmenőktől örökölt hajlamokat. Gondoljunk egy adott személyre, akiről tudjuk, hogy a szülei, nagyszülei és azok testvérei között sokan szenvedtek szív- és keringési bántalmakban! Ilyenkor érdemes arra számítani, hogy az illetőnél öröklődött a hajlam erre a betegsége. Úgy tekinthetünk erre a kijelentésre, mint egy sztochasztikus predikcióra, azaz az átlagosnál nagyobb a valószínűsége annak, hogy ilyen örökséggel induló egyént utoléri ez a betegség.

Ha egyáltalán van ilyen kockázati tényező, akkor ne számítsunk arra, hogy valamilyen *végleges* győzelmet lehet felette aratni! Aki figyel az érendjére, sokat mozog, nem dohányzik, nem él túl gyakran stresszben, az eredményesen harcol a szív- és más keringési betegségekre való hajlama ellen. De ha lelohad a küzdelme – újra felerősödik a veszély.

Néhány rendszerspecifikus tulajdonság

Most már készen állunk arra, hogy megértsük, mit takar a cikk címe: A kapitalizmus néhány rendszerspecifikus vonása. Illusztrációként felsorolok néhány jellemzőt, hangsúlyozván, hogy a lista korántsem teljes. Kizárólag a szűkebb értelemben vett *gazdasági* életben mutatkozó tulajdonságokat vettem fel a jegyzékbe, és nem szólok a gazdasági és a politikai szféra közötti kapcsolatokról.²

Első csoport

Dinamizmus, innováció, vállalkozás

A kínálat rugalmas alkalmazkodása a kereslethez

Az erőforrások takarékos felhasználása

Eladók versenye a vevőért

Második csoport

Munkanélküliség, alulfoglalkoztatottság

A jövedelem- és vagyoneloszlás egyenlőtlensége

A rövid távú érdekek erősebb a hosszú távú érdeknél a vállalati döntésekben

A fogyasztó manipulálása

Az eladó korrumpálja a vevőt

A felsorolás minden tétele, mindegyik vonás, mindegyik hajlam – a kapitalista rendszer egy-egy valóságos, megfigyelhető, empirikusan érzékelhető tulajdonságát nevezi meg. Azaz a tudományelmélet nyelvén: ezek *pozitív* tulajdonságok. A jelen tanulmányban nem adok *normatív* értékelést.³ Értékrendtől és személyes érintettségétől függ, hogy egyik vagy másik egyén mennyire látja előnyösnek vagy hátrányosnak a kapitalizmus valamelyik tulajdonságát. Ám mégis jelezni akartam, hogy a szándékosan semlegesen elnevezett *első csoportba* sorolt tulajdonságokat a legtöbben kedvező vonásnak tartják, míg a *második csoportba* sorolt tulajdonságokat kedvezőtlennek.⁴ Ehhez azonban hozzá kell tennem, hogy további mondanivalóm érvénye nem függ attól, hogy ki-ki normatív megközelítésben milyenek ítéli meg az említett vonásokat. A cikk kizárólag arról szeretné meggyőzni az olvasót, hogy az ilyesféle vonások, amelyeket a fentiekben felsoroltam (akár szeretjük őket, akár nem), mindenképpen megjelennek a kapitalizmus arcán.

A lista nem fontossági sorrendben közli a rendszerspecifikus vonásokat; fontosabb és kevésbé fontos tulajdonságokat egyaránt megemlít. Nem rajzolja fel a különböző tulajdonságok közötti kapcsolatok szerkezetét. Például nem szól arról, hogy vannak mélyebben fekvő vonások, amelyek előidézői a felületesebb, levezetett vonásoknak. A kauzális összefüggések elemzése későbbi munkákra marad.

A továbbiakban csupán arra kell szorítkoznom, hogy a kapitalizmus két rendszerspecifikus vonásával foglalkozzam: kiemelek egyet az *első*, valamint egyet a *második csoportból*. Ez is jelzi, hogy a cikk legfeljebb ízelítő – teljesebb tárgyaláshoz minden fontos rendszerspecifikus tulajdonságot elemeznünk kellene.

² A magántulajdon és a piaci koordináció túlsúlyán alapuló kapitalista gazdasági rendszer nélkülözhetetlen feltétele annak, hogy tartósan működhessen a parlamenti demokrácia. Saját értékrendem szerint ez a kapitalista gazdasági rendszer legfontosabb kedvező tulajdonsága. Ezt a gondolatot más írásaimban fejtettem ki (*Kornai* [2007] 5. és 6. fejezet), itt eltekintek e rendkívül nagyjelentőségű összefüggés elemzésétől.

³ A tudományelmélet a fenti értelemben használja a „pozitív” jelzőt, azaz a „normatív” ellentétéként. A köznyelv viszont a *pozitív* jelzőt gyakran használja a *kedvező* szinonimájaként. Ez néha fogalmi zavarokhoz vezet. Reménytelen arra számítani, hogy kiküszöböljük a köznyelvből a „pozitív = kedvező” szóhasználatot. Nem tehetek mást, mint hogy hangsúlyozom, hogy ebben a cikkben is, akárcsak más írásaimban, a tudományelméleti értelmezésben, a *normatív* jelző ellentétéként használom a *pozitív* szót.

⁴ Más írásaimban részletesen szóltam saját világnézetemről, és kifejtettem, hogy saját értékrendemen belül a kapitalizmus kedvező vonásai nagyobb súlyt kapnak, mint a kedvezőtlenek. Most csak erre a megjegyzésre szorítkozom, mert nem akarnám álláspontomat az olvasó előtt elhallgatni. A jelen tanulmány gondolatmenetét nem szeretném eltéríteni a normatív tárgyalás irányába.

Dinamizmus, innováció, vállalkozás

Ha egyetlen elméletörténeti névvel kellene a kapitalizmusnak erre a rendszerspecifikus vonására hivatkoznunk, akkor ez nyilván Schumpeter neve lenne: úttörő művének – *Schumpeter* [1912/1980] – megjelenése óta tengernyi irodalom foglalkozik a kapitalizmusnak ezzel a vonásával. Amire ezen a helyen törekszem, az nem eredeti, sohasem hallott gondolatok kifejtése, hanem annál sokkal szerényebb törekvés. Szeretném beilleszteni a jelenséget a rendszerparadigmába.

Miért jogos azt mondani, hogy a vállalkozó centrális szerepe a kapitalizmusra (és csak a kapitalizmusra) jellemző *rendszerspecifikus* vonás? Miért állíthatjuk azt, hogy itt okozati összefüggésről van szó, azaz a kapitalista rendszer teszi a vállalkozót központi szereplővé? Vagy más megfogalmazásban: a kapitalizmus attól kapitalizmus, hogy a vállalkozó a központi szereplő.

A vállalkozási készség – lélektani jelenség. Kis adagban sok emberben megtalálható e hajlandóság. A kapitalizmustól eltérő rendszerekben (prekapitalista korokban vagy a vele évtizedeken át párhuzamosan működött szocialista rendszerben) is megjelentek majdnem-schumpeteri vállalkozók. Egy-egy hadvezér, aki összehozott mindent: pénzt, paripát, fegyvert, kormányzati támogatást. Egy-egy karizmatikus politikus, aki ugyancsak ellátta a schumpeteri vállalkozó egyes funkcióit: nagy új mozgalmat indított el, megszerelte hozzá az anyagi erőket és a támogatókat, valamint a politikai piacot, amely elfogadta a gondolatait és akcióit.

Mégis, ez a két bátor és nagyra törő személyiség más, mint a kapitalista rendszer *entrepreneurje*. Négy feltételt emelek ki, amelynek teljesülését a kapitalizmus (és csak a kapitalizmus) biztosítja. A kelet-európai olvasó könnyebben megérti a fejtegetést, ha a kapitalizmust a szocialista rendszerrel állítjuk szembe.

1. *A vállalkozás szabadsága*. Ha akarok, vállalkozok. Ha nem akarok, nem vállalkozok. Nem a felső hatóság parancsolja, hogy vállalkozó legyek. A felső hatóság nem is tilthat el tőle.

Érdekes azok emlékezetébe idézni, akiknek rövid a memóriájuk: olyan jogokról beszélünk, amelyek nem magától értetődők. A szocializmus idején is keletkeztek új üzemek, bevezettek új technológiákat, létrehoztak új eladóhelyeket és így tovább – de mindezeket az eseményeket felülről megtervezték, előírták, megparancsolták, vagy ha nem tetszett, leállították, eltiltották.

2. *Rendkívül erős ösztönzés*. A vállalkozó óriási jutalomban részesül, ha sikerül az, amit akart. Viszont súlyos veszteség éri, ha nem sikerül. A siker itt élet-halál kérdés. A kudarc következménye az *exit*, a vállalkozás elpusztulása.

A vállalkozás lényegéhez tartozik a kísérletezés. Száz próbálkozás közül egy üt be. Ne csak azt nézzük, hogy a sikeres vállalkozó mennyit keres! Azt is érdemes kalkulálnunk, hogy mi a jutalom *várható értéke*, valószínűségi értelemben, azaz a jutalom összege szorozva a siker valószínűségével.

Gondoljunk a lottó példájára! Azért hajlandó nagyon sok ember egymilliomodnyi sikervalószínűség mellett mégis szelvényt venni, mert igen magas a jutalom. Az igen magas jutalom (az igen kicsi sikervalószínűség ellenére) képes ellensúlyozni a kudarc okozta veszteséget (noha annak elsöprően nagy a valószínűsége). A szocializmus idején kialakult közfelfogás könnyedén lenyelte, hogy a lottónyertes zsebébe óriási pénz kerül. Azt is elfogadta, hogy esetleg egy futballsztár sokkal többet keres, mint az átlagpolgár. Ám a gazdaság dinamikus előrehajtását nem volt szabad igazán bőkezűen megjutalmazni.

3. *Eladók versenye*. Az eladók (és végső soron a termelők) elsősorban azzal versenyeznek a vevőért, hogy új terméket vagy szolgáltatást kínálnak fel. A szocialista rend-

szert a hiánygazdaság jellemzi, az eladók piaca érvényesül. A vevő örül, hogy hozzájut a termékhez vagy szolgáltatáshoz, nem kell innovációval magához csalogatni. Az eladók közötti verseny a vevő figyelméért és végső soron vételi hajlandóságáért egyik legerősebb előrehajtó ereje a dinamizmusnak, az újításnak, a technikai haladásnak. És ennek ellentétéként a krónikus hiánygazdaság hátráltatja, vagy torz utakra tereli a gazdaság dinamizmusát, lelohasztja a sok emberben mélyen rejlő vállalkozási kedvet, útját állja az innovációnak, veszteglésre, a fejlett kapitalizmus gyors technikai haladását renyhe ütemben követő kullogásra kárhóztatja a gazdaságot.

4. *Van mozgósítható, lekötetlen tőke.* Tulajdonosai keresik, hol találnak a lekötetlen tőke számára hasznosítási lehetőséget. Rugalmas a tőkepiac, amely a tőkét a vállalkozó rendelkezésére bocsátja.

Talán van még a Közgazdasági Szemle olvasói között olyan, aki annak idején olvasta A hiányt (*Kornai* [1980a]), sőt esetleg még emlékszik is rá. Hiánygazdaságban nemigen van kihasználatlan, *slack* tőke. Mindent előre elosztottak, sőt túlosztottak. Nincs pénz új, nem tervezett beruházási akcióra. Kísérletekre, bizonytalanul ígérkező vállalkozásokra végképpen nem szántak erőforrást.⁵ Az a befektetési forma, amelyet *kockázati tőkének* (*venture capital*) neveznek, és amely kalandvágyón kifejezetten keresi a siker esetén nagy hasznot ígérő, ám kockázatos befektetéseket, nem férne bele a bürokratikus centralizmus merev gépezetébe.

Itt egy módszertani megjegyzést teszek. Megvilágító erejűnek tűnik a rendszer-összehasonlítás. Ez a rendszerparadigma egyik fontos alkotóeleme. Sajnálatos, hogy az utca embere nem teszi. Megfeledkezik a régi rendszer sok árnyoldaláról, amelyre a mai öregek (vagy a mai fiatalabbak szülei, nagyszülei) annak idején sokat panaszkodtak. A fiatalabb nemzedékeknek már nincsen közvetlen emléküik és tapasztalatuk a rendszerváltás előtti korszakról, s ezért illúzióik is lehetnek. Ám több mint sajnálatos, *módszertani hiba*, hogy a társadalomtudományok művelői sem alkalmazzák a rendszer-összehasonlítást. Hosszú könyvek jelennek meg a jelenkor gazdaságáról, és még a legkézenfekvőbb pontoknál sem tesznek összehasonlítást a szocialista rendszerrel. Úgy gondolják: ami elmúlt, az elmúlt... Pedig éppen azért kellene összehasonlítani a mai rendszert a korábbival, mert az megbukott. Többek között azért bukott meg, mert nem engedte kibontakozni a schumpeteri vállalkozást.

Szoros oksági összefüggés van a vállalkozás és a kapitalizmus dinamizmusa között. A következőkben összesen 70 innovációt sorolunk fel, kizárólag olyan új termékeket, új szolgáltatásokat, új szervezési formákat, amelyek az emberek mindennapi életét valósággal felforgatták, újjáalakítottak. A jegyzék nem ismerteti a termelést forradalmasító új technológiákat, hanem csak azokra az innovációkra szorítkozik, amelyekkel inkább fogyasztóként, a napnak a munkahelyen kívül töltött időszakában találkozunk, vagy legalább ott is szerepet játszanak. A lista tételei nem egyenlő súlyúak. Egymás mellett említünk forradalmi változást hozó és az életnek csak egy szűkebb metszetét befolyásoló újításokat. A lista még ezen a szűkebb területen sem teljes; sok más újítást is érdemes lenne említeni. Egész szektorok kimaradtak, például az új gyógyszerek és diagnosztikai berendezések, az új pedagógiai eszközök. Inkább csak felvillantani kívánom: mennyire áthatja életünket az innováció hatása. Nincs az életnek olyan dimenziója, amelyre ne hatnának az említett vagy más hasonló jelentőségű újítások.

⁵ Találón jellemzi a helyzetet *Thomke* [2003] könyvének főcíme, amelyre sokszor hivatkoznak az innovációk keletkezésének kutatói: *Experimentation Matters*. Magyarul (bár a *matters* kifejezés nem fordítható le eléggé pontosan): „A kísérletezés lényeges”.

A mindennapi életre ható nagy innovációk a 20. században:

- személyi számítógép, laptop, egér (számítógéphez), hiperlink, lézernyomtató, szkener, hordozható kalkulátor, internet, www világháló, e-mail, Google és más keresőszolgáltatások az interneten, vásárlás az interneten, pénzügyek intézése az interneten,
- tévé, műholdas tévékapcsolat, kábeltévé, cd-lemez, videó, dvd-lemez, hordozható rádió- és zenehallgatás, távirányító,
- mobiltelefon, sms, fax, automatizált fényképezőgép- és mozgókép-felvétel, xerox és más másológépek, Federal Express és más magántulajdonú világposta-hálózatok,
- elektromos jégszekrény, mosógép, szárítógép, konyhai gépek, mosogatógép, kávéfőző gép, porszívó, mikrosütő, fólia ételcsomagoláshoz, plasztik szemeteszsák, légkondicionálás, lakások riasztóberendezése, napelem felhasználása fűtésre,
- dobozos italok, vákuumcsomagolású élelmiszerek, tetrapak csomagolású italok,
- villanyborotva, eldobható műanyagborotva, háztartási és kozmetikai célra használt spray, elektromos hajszárító, öntapadó sebkió szer, papír zsebkendő, papírtörülköző, papírpelenka, tépőzár, halogén égő,
- kvarcóra, öntapadó ragasztószalag, „post-it” tapadó cédula, legójáték, elektronikus játékok,
- szupermarket, bevásárlóközpont, vonalkódos leolvasás, bankkártya, hitelkártya, Amazon- és más könyvrendelő szolgálatok,
- lökhajtásos repülőgép, „last minute” repülőjegy-vásárlás, kommercializált társasutazás, mozgólépcső.

Forrás: a szerző saját összeállítása. Sok támpontot adtak a következő web-oldalak: *Mary Bellis* (szerk.): Famous inventions: A to Z. <http://inventors.about.com/>, továbbá „20th Century Innovation Timeline, <http://www.ideafinder.com/>.

Magát az invenciót többnyire (nem mindig) tudós vagy feltaláló hozta létre. Ám a gyakorlati bevezetést és az elterjesztést a vállalkozó végzi el. Ő fedezi fel vagy finanszírozza a felfedezőt, összeszedi a bevezetéshez szükséges tőkét, alkalmazza a munkaerőt, megismerteti a felhasználóval, tömegessé teszi a gyártást, az eladást és a fogyasztást.

Könyvtárakat tölthetne meg a technikai haladásról szóló irodalom. Magát a jelenséget mindenki érzékeli. Csak éppen arról feledkeznek meg sokan, hogy ezek a kapitalista rendszer szülöttei. Rendszerváltás – ez azt jelenti, hogy elhagytuk azt a szocialista rendszert, amely fél évszázad alatt nem volt képes egyet sem megalkotni az életet átalakító (civil) újításokból, és legfeljebb nagy késleltetésekkel kullogva lemásolta azokat, és átléptünk a kapitalista rendszerbe, amely valamennyit létrehozta.⁶ A kapitalista rendszer specifikus vonása, hogy állandóan kitermeli az újításokat.

Sajnálatos, hogy ezt az összefüggést olyan sokan nem értik. Nem magyarázzák meg az embereknek sem az iskolában, sem a tévé képernyőjén vagy az újságokban, sem pedig a politikusok beszédeiben.

A verseny gazdagon megjutalmazza az innovatív vállalkozót. Ám a köztudatban nem kapcsolódik össze a kapitalizmus dinamizmusa, az innováció motorjaként működő vállalkozó és a vállalkozót serkentő gyors anyagi siker kapcsolata. Mélyen él nagyon sok emberben a gyors meggazdagodás elítélése. Hann Endre és Laki Mihály annak idején beszámoltak egy felmérésről. A megkérdezetteknek 1991-ben állást kellett foglalniuk a

⁶ A Szovjetunióban és más szocialista országokban éltek és kutattak kiváló tudósok, akik fontos felfedezéseket tettek. Nem egy közülük eljutott iparilag hasznosítható, forradalmi jelentőségű felismerésekhez. Így például megemlíthetjük Abram Jaffe szovjet fizikust, akit a későbbi számítógépek megalkotásában alapvető jelentőségű félvezetők (*semiconductor*) úttörő felfedezői között tart számon a tudomány története. Már 1938 körül jelentkezett felfedezéseivel – csak éppen a gazdasági környezet nem volt képes gazdaságilag hasznosítani. Hiányzott a vállalkozó, aki a tudós vagy a mérnök invencióját innovációvá alakítja át, bevezeti és elterjeszti a termelését és felhasználását.

következő kijelentéssel kapcsolatban: „nem engedhető meg, hogy egyes jól menő üzletemberek meggazdagodjanak”. A válaszadók 52 százaléka helyezte a meggazdagodás elleni állásfoglalást (*Hann-Laki* [1992] 186. o.).

Ne higgyük, hogy ez az ellenséges érzület magyar sajátosság! A Foreign Policy című folyóirat cikket ismertet arról, hogy francia és német tankönyvek vállalkozóellenes, antikapitalista gondolatokat ültetnek a fiatalok fejébe. „A kapitalizmus brutális”, „vad”, „amerikai”; a technikai fejlődés munkahelyeket rombol, a vállalatok vezetői renyhe, szivarozó plutokraták (*Theil* [2008]).

Megvallom őszintén, leginkább az szokott felbosszantani, amikor a dühös szerző számítógépen írja meg az antikapitalista cikkét, mobiltelefonon vagy az interneten toborozza az antikapitalista szlogenekkel felhergelt gyűléseket, és alig várja, hogy azt tévén mutassák meg minél több embernek. Habozás nélkül felhasználja az innovációkat, és közben arra a rendszerre támad, amelyek nélkül ezek az innovációk nem jelentek volna meg az életünkben.

Emlékeztetek a tanulmány elején adott magyarázatra, amely szerint a rendszerspecifikus vonás a rendszer valamely veleszületett *hajlamát* fejezi ki. Igen, a kapitalizmusnak erős tehetsége és hajlama van a dinamizmusra, innovációra és vállalkozásra. Ez szárnyalóan kibontakozhat, de le is lehet hűteni, el lehet fojtani. Erre még visszatérek.

Munkanélküliség, a munkaerő nem teljes kihasználása

A munkaerőpiac általános helyzetét illetően különösen szembetűnő, hogy a tipikus állandó állapot (*steady state*), a normálállapot, a tartós hosszú távú egyensúly *rendszerspecifikus*. A klasszikus szocialista rendszert a krónikus munkaerőhiány jellemzi, míg a kapitalizmust a krónikus munkaerőtöbblet.

A közgazdaság-tudomány jó néhány nagytekintélyű kutatója elismeri, sőt hangsúlyozza, hogy az alulfoglalkoztatás, bizonyos mértékű munkanélküliség, a munkaerő nem teljes kihasználása, a munkaerőtöbblet elkerülhetetlen velejárója a kapitalizmusnak. *Stiglitz* [2001b] megállapítja: „A piacgazdasággal járó legfontosabb rendszerfüggő kudarc (*systemic failure*) az erőforrások kihasználatlanságának periodikus eseményei.” Ebben az értelemben beszélnek *equilibrium unemploymentről*.⁷ Ám rendszerint még ezek a kutatók sem éleltik ezt a gondolatot azzal, hogy szembeállítanak a szocialista rendszerrel, ahol ellentétes előjelű állapot válik krónikussá. Nem használják fel ezt a szembeállítást annak bizonyítására, hogy a munkaerőpiac normálállapota *rendszerspecifikus*.

A sokkal gyakoribb és elterjedtebb szemlélet arra készíti a munkaerőpiacot átfogóan jellemző közgazdász, például a legtöbb tankönyv szerzőjét, hogy lelkiismeretesen felsorolja a munkanélküliség és az alulfoglalkoztatás jelenségeit, és a közvetlen létrehozó okokat, miközben fel sem teszi azt a kérdést, hogy ezeket a jelenségeket parciális tényezők magyarázzák-e, vagy a rendszer természetéből fakadnak? A mélyebb okok elemzését mellőzve ezek a szerzők közvetlenül rátérnek a gyakorlatias rendszabályokra, hogyan lehetne a káros jelenséget csökkenteni.⁸

⁷ Kiemelkedő példák erre a megközelítésre Joseph Stiglitz és Richard Layard munkái. Stiglitz tömören összefoglalja ezzel kapcsolatos gondolatait a Nobel-díj elnyerése alkalmából elmondott előadásában (*Stiglitz* [2001a] 479–480. o.). *Layard és szerzőtársai* [2005] az *equilibrium level of unemployment* (a munkanélküliség egyensúlyi szintje) kifejezést használják, s hozzátesszik: „... a mi egyensúlyfogalmunk nem foglalja magában a piactisztítást.” (Lásd *Layard és szerzőtársai* [2005] 8. és 11. o.)

⁸ A magyar olvasó számára jó példa erre egy ismert kitűnő tankönyv, *Heyne–Boettke–Prychitko* [2004], amelyet magyarra is lefordítottak, és széles körben használnak. (Lásd a foglalkoztatottságról és munkanélküliségről szóló 19. fejezetet, 441–465. o.)

Mennyiben idézi elő maga a kapitalista rendszer a munkanélküliséget? Nem vállalkozom az okozati kapcsolatok átfogó kifejtésére. Két, a kapitalizmusba mélyen beleágyázott mechanizmust emelek ki; azokat, amelyek leginkább rendszergenerált módon okai a munkanélküliségnek. Mindkettőre vonatkozóan nagyjelentőségű, közismert és eléggé általánosan elfogadott elméletek állnak rendelkezésre.

Az első jelenség az úgynevezett *strukturális munkanélküliség*. A kapitalista gazdaság dinamikusa, az újítás folyamata, amellyel az imént részletesen foglalkoztunk, állandóan és tömegesen alkalmazkodási hibákat okoz a munkaerő iránti kereslet és a munkaerő kínálata között. Találó az angol kifejezés, a *mismatch*, a *hibás illeszkedés* a munkahely és a konkrét munkakínálat között. Komplex jelenséggel állunk szemben, amelynek sok összetevője van.

A termelésbe új technológiákat vezetnek be. Ezek szaktudásigénye és az éppen rendelkezésre álló munkaerő pillanatnyi szaktudása sok ponton nem találkozik. A régi tudású munkavállalók egy része emiatt feleslegessé válik. Az alkalmazkodás, az új szakismeret megszerzése időt vesz igénybe, s ez alatt az idő alatt esetleg nem talál munkát. Emellett vannak régi dolgozók, akik képtelenek alkalmazkodni az új technológiákhoz, és emiatt végképpen kiesnek a munkaerő-állományból. A gazdaság dinamikusa állandóan kilépésre kényszerít régebbi vállalatokat, és ezzel munkahelyek vesznek el. Igaz, állandóan vannak új belépők, új vállalatok, amelyek munkavállalókat keresnek. Ám nem biztos, hogy az új kereslet és a korábbi munkahelyét elvesztett és helyébe újat kereső munkaerő-kínálat kölcsönösen megtalálja egymást.

A munka termelékenységének növekedésének sokféle hatása van. Az egyik gyakori hatás, hogy a tőkeigényesebb felszerelés munkaerőt pótol. A termelékenység növekedésével, a gazdaság intenzív fejlődésével párhuzamosan extenzív módon is bővül a termelés. Az utóbbi folyamat munkahelyeket teremt. De a kétféle változás között sokféle aránytalanság keletkezhet, a bővülés késlekedhet a munkaerő feleslegessé válásához képest. Eltérő a kétféle folyamat földrajzi eloszlásban, a szaktudás iránti igényekben és így tovább. Éles példa egy-egy országon belül a mezőgazdaság átalakulása. A falvakban tömeges a munkaerő-felesleg, miközben a többi urbanizáltabb régió nem képes elég gyorsan felszívni a falun keletkezett munkaerőtöbbletet.

A munkaerő iránti kereslet területi átrendeződése nemcsak egy-egy országon belül megy végbe, hanem országok között is. Miközben egyes elmaradottabb országok fejlődése felgyorsul (gondoljunk csak Kína és India növekedésének szédítő sebességére!), e régiók olcsó exportja sok termelőt kiszorít a fejlettebb országokban. Miközben a falut elhagyó és a városba, az iparba átlépett kínai vagy indiai mezőgazdasági dolgozó munkát kapott, a német vagy belga munkás elveszítette munkahelyét. Ez a globalizáció egyik velejárója.

Itt eljutottunk a gondolatmenetünkben adódó egyik legfontosabb következtetéshez. Minél dinamikusabb a kapitalista gazdaság, azaz minél erősebben érvényesül az egyik, a kedvező rendszerspecifikus hajlam, annál inkább képződik strukturális munkanélküliség, azaz annál erősebben érvényesül a másik, a kedvezőtlen rendszerspecifikus hajlam.

A kapitalista gazdaságot ugyan mindig a dinamizmus és az újítás jellemzi, ez alapvető tulajdonsága. Ehhez azonban az is hozzá tartozik, hogy nem látható pontosan előre, milyen irányban mozog előre. Ki tudta a harmincas években, amikor még a világ nyugati felében is a „vas és acél” országait építettek, hogy fél évszázaddal később az információ és kommunikáció világa jelenik meg, s arra kellene szaktudásban felkészülni? Ki sejtette a világermelés földrajzi eloszlásának azokat a gyors újrendeződését, amelynek most a tanúi vagyunk? Ami a kapitalizmusban olyan nagyszerű, az emberi szellem új diadalait hozza, és világszerte a civilizáció gyors terjedéséhez vezet – ugyanazon a kapitalizmuson belül milliók munkahelyének elvesztését is okozza.

A munkanélküliség állandó újratermeléséhez vezető másik jelenségcsoport tudományos elemzésének kulcsszava a *hatékony bér* (*efficiency wage*). A munkaadó kész a piactisztító bérnél (azaz annál a bérnél, amely mellett a munkaerő kínálata és kereslete pontosan egybeesne) magasabb bért fizetni. Ez a *hatékony bér*. A munkaadót nem a jó szíve készíti erre, hanem saját jól felfogott érdeke, mégpedig többféle megfontolás alapján.

Mindenekelőtt ezzel kíván védekezni a dolgozó „lazzálása” (*shirking*) ellen.⁹ Nagyon sokba kerülne, ha minden munkás háta mögé felügyelőt kellene állítani. Érdemes összevetni a felügyelet (*monitoring*) költségét a piactisztító bér felett fizetett többletbér okozta költséggel. Sok esetben az utóbbi a kisebb. Különösen akkor áll fenn ez a helyzet, ha a teljesítmény nehezen mérhető könnyen számba vehető mennyiségi mutatókkal, azaz ha abban döntő az eredmény minősége. Minél több a szellemi tartalom egy-egy munkafeladatban, minél inkább szellemi teljesítményt várnak a dolgozótól, annál kevésbé működik a „darabbér” vagy a szimpla „időbér”, annál kevésbé érhető tetten a lazsálás. Belső hajtóerőket kell kifejleszteni. Ezt szolgálja a *hatékony bér*, többféle módon. Amikor a munkaadó a magasabb bérajánlattal megjelenik a munkaerőpiacon, könnyebben válogathat, mintha éppen csak megadná az egyensúlyi bért. Ha pedig ezután a dolgozó elfoglalta az aránylag jól fizetett munkahelyét, nagyon igyekszik, hogy azt ne veszítse el.

A hatékony bér akkor fejt ki hatását, ha a munkavállaló nemcsak azért igyekszik odaadón dolgozni, mert a relatív bértöbblet elvesztésétől fél, hanem aggodalma ennél nyomasztóbb: fél a munkahely elvesztésétől. A munkaadók összességének kollektív érdeke a krónikus munkaerő-felesleg létezése, mert ez a gazdaság minden munkahelyén a fegyelmezés eszköze. Ezért még a leginkább felvilágosult és szociálisan érzékeny munkaadók is legfeljebb fél szívvel támogathatják a munkanélküliség erőteljes csökkentését. Semmiképpen sem kívánnák azt, hogy a munkaerőpiac állapota az ellenkező oldalra billenjen, és tömeges munkaerőhiány lépjen fel. Így az elbocsátás veszélye állandóan ott lebeg a foglalkoztatottak feje felett.¹⁰ Ez a kijelentés nagyon „marxistául” hangzik – de attól még igaz marad!

Közismert a munkanélküliség túl radikális felszámolása és különösen a „túlfoglalkoztatás” elleni *makroökonómiai* érvelés. Ha túl erős hajtóerők jelennek meg a bérek emelésére, a munkaerő iránti túlkereslet következtében felfelé mozdulnak a költségek és az árak, és beindulhat az inflációs spirál. Ez az érvelés jogos.¹¹ Ám nem zárja ki a másik mechanizmust sem: a munkaadó kollektív érdekelttségét bizonyos fokú munkanélküliség fenntartásában, a munkafegyelem biztosítása érdekében.

Érdemes ezen a ponton egy percre megállni, és visszaidézni, milyen volt a munkaerőpiac állapota az érett, azaz a gazdasági fejlettség közepes szintjéig eljutott szocialista gazdaságban, ide sorolva a Szovjetuniót és a kelet-európai kommunista országokat. A termelőszférában krónikus munkaerőhiány mutatkozott. Sok volt a betöltetlen munkahely, és ehhez képest elhanyagolhatóan csekély a nyilvántartásba vehető munkanélküliség. Köztudott volt, hogy ez az állapot mennyire gyengítette a munkafegyelmet. A munkavál-

⁹ A *hatékony bér* elméletének úttörő munkája *Shapiro–Stiglitz* [1984] cikke. A jelenség leírásának és okozati elemzésének kiterjedt irodalma van. A magyar nyelvű irodalomból kiemelem a *Milgram–Roberts* [2005] tankönyvet (lásd a 338–349. oldalt).

¹⁰ A fentiekben leírt mechanizmus működéséhez nem szükséges, hogy a munkaadó *tudatában* legyen a munkanélküliség fenntartásához fűződő kollektív érdekelttségének. Ha a munkaerőpiac igen feszültté válna, és a foglalkoztatás elérné a 100 százalékot, akkor a megfelelő teljesítményre ösztönző bér a munkaadók számára elfogadhatatlanul magasra növekedne. Amikor az egyes munkaadó, a saját munkapiaci alkudozásai során növeli a bért, akkor ezzel – öntudatlanul is – számottevően a 100 százalékos szint alá tereli vissza a foglalkoztatást.

¹¹ Ez az összefüggés alkotja a „munkanélküliség természetes rátája” elméletének gerincét. Az elmélet úttörő munkái *Phelps* [1967], *Phelps és szerkesztőtársai* [1970] és *Friedman* [1968]. Az elmélet kifejtése megtalálható minden makroökonómiai tankönyvben.

laló joggal érezhette: akkor sem bocsátják el, ha nem nagyon igyekszik, sőt még akkor sem, ha kifejezetten lazsál. Ha meg netán mégis elküldenék, nehézség nélkül talál más munkahelyet. Minden gyárigazgató és művezető örökösen emiatt panaszkodott. A dolgozók jelentős részét elsősorban az elemi tisztességérzet, a munkafeladatával való azonosulás készítette rendes munkára, néhol – ahol ez aránylag hatásosan megoldható – a jobb teljesítmény anyagi jutalmazása. Ám a munkanélküliség réme nem hatott fegyelmezően. Ez a helyzet, valljuk meg őszintén, előnyökkel is járt a munkavállalók számára. Megnyugtató érzés a foglalkoztatás, sőt ami még ennél is több, a munkahely biztonsága. Nem a szakszervezetek küzdelme, nem is a jogszabályok vagy a szocializmus erkölcsi elvei garantálták ezt, hanem a krónikus hiánygazdaság.

Szándékosan nem soroltam fel az eddigi okfejtésben azokat a munkanélküliséget magyarázó elméleteket, amelyek nem rendszerspecifikus okokra hivatkoznak, hanem más tényezőkre, a munkaerő-felesleget előidéző más mechanizmusokra. Erre most csak egy példát említek.

A munkaerő-felesleg kialakulásához, a munkanélküliséghez hozzájárulnak az *információ* problémái. Ezzel foglalkoznak a *keresés (search)* elméletei. (Lásd például *Pissarides* [1989], [2000].) A munkahely felajánlójának és a munkahelyet kereső dolgozónak meg kell találnia egymást. Azért nem szerepel ez a fontos jelenség a jelen elemzésben, mert nem rendszerfüggő, nemcsak a kapitalizmusban, hanem a szocializmusban is megjelent.

A korábban említett jelenség, a strukturális munkanélküliség és az imént leírt jelenség, az információ hiányosságai miatt létrejövő, a keresés időtartama fennálló munkanélküliség szorosan összefonódik, és bizonyos értelemben átfedik egymást. Ha tökéletes lenne a piac mindkét oldalán az információ, beleértve a jövődő átalakulás pontos előrelátását is, akkor a strukturális átalakulás okozta hibás illeszkedés (*mismatch*) sokkal kisebb lenne. És megfordítva: ha a gazdaság adott szerkezetében megmerevedne mind a technológia, mind a szektorális összetétel, mind pedig a földrajzi eloszlás tekintetében, akkor sokkal könnyebbé válna a keresés, a kínálat és a kereslet egymásra találása. A technikai fejlődésben lassan kullogó és ugyanakkor túlközpontosított, bürokratikus merevséggel vezérelt szocialista gazdaságban mindkét jelenség körül baj volt. Ám a fő bajt ebben e tekintetben a technikai haladás fékjei okozták. A kapitalizmus szárnyalása a technikai haladásban (bármilyen jól működne is az információ a piac mindkét oldalán) önmagában is jelentős strukturális munkanélküliséget okozna. Ezért sorolom ezt a jelenséget a kapitalista gazdaság rendszerspecifikus vonásai közé, míg az információ hiányosságai miatti súrlódásokat nem.¹²

Foglaljuk össze az elmondottakat! Krónikus munkanélküliség és alulfoglalkoztatás: fájdalmas rendszerspecifikus vonása a kapitalizmusnak. Szenvedést okoz a munkanélküliség, anyagi veszteséget, megalázást. Bizonytalanságot kelt abban is, aki dolgozik, mert fél a munkanélküliség fenyegetésétől. Sokszor összefonódik a rasszizmussal és a diszkrimináció más fajtáival, amikor kiválasztják, hogy kit vegyenek fel, és ki maradjon munka nélkül.

Teljesen irreális elfogadni, pártolni a kapitalizmust, és közben „teljes foglalkoztatottságot” követelni. A „teljes” szóval kár büvészkedni. Sokan teszik, politikusok is, tudományos kutatók is. Számomra csak a pontos értelmezés fogadható el. Teljes – az 100 százalék, és nem 97 százalék vagy 93 százalék.

¹² Noha az információ fogyatékoságai miatt keletkező súrlódás megjelenik mindkét rendszerben, a tévedés miatti veszteség nagyobb a kapitalizmusban, mint a szocializmusban. A vállalat, még ha alacsony hatékonysággal foglalkoztatja a munkaerőt, képes túlélni a veszteséget (puha a költségvetési korlát). A munkás is kevésbé látja a kárát a munkaerőpiac súrlódásainak, mert kisebb a bérek közötti szóródás, és mert – ha igazán akarja – könnyebb saját elhatározásából munkahelyet változtatnia.

Ezt nemcsak egy rigorózus kutató érzi így, hanem az érdekeltek is. Egy műtét sikerének valószínűsége csak akkor száz százalék, ha *mindig* sikerül. A kutatóorvos vagy a statisztikai tényekre épülő szakmai előírás szövege kijelentheti, hogy 97 százalék már „teljesen biztosnak” tekinthető, és igen szép teljesítménye az orvostudománynak. Valóban – ám az a 3 százalék, akinek nem sikerült a műtete, nyomorék lesz a műtét után, vagy meghal. Ha a munkanélküliség csak 3 százalék – akkor ez lehet impozáns makro-gazdaságpolitikai teljesítmény, de annak, aki a 3 százalékos csoportba bekerült, sok szenvedést hozhat.

Lehet – és kell is – olyan makro-gazdaságpolitikát folytatni és olyan intézményeket teremteni, amelyek csökkentik és elviselhetőbbé teszik a munkanélküliséget. Ez reális feladatvállalás; erre érdemes és kell törekedni. Éppen ez szemlélteti jól, amit a tanulmány elején a rendszerspecifikus *hajlamról* írtam. A kapitalista rendszer hajlamos a tömeges és krónikus munkanélküliségre. Nem szabad fatalista módon hagyni, hogy a hajlam felerősödve jelentkezze. Küzdeni kell ellene, mert visszaszorítható, csökkenthető, enyhíthető, elviselhetőbbé tehető.

Összefüggések a rendszerspecifikus vonások között

Akik jól ismerik a munkásságomat, kitalálhatják, hogy amikor idáig eljutottam a gondolatmenetben, vissza fogom idézni egyik többször használt hasonlatomat, a történelem szupermarketjéről (*Kornai* [1980b]). Sokan szeretnék szépen kombinálni a különböző rendszereknek a szemükben rokonszenves vonásait, és ugyanakkor mellőzni a számukra ellenszenveseket. Tanulmányom tárgyánál maradván, miközben bevásárlókocsinkat tologatjuk a képzeletbeli szupermarketen, vegyük le a polcra a kapitalizmus dinamizmusát és innovatív erejét (de hagyjuk ott a sikeres vállalkozó felháborító újjgazdagságát)! Tegyük mellé a munkanélküliség kiküszöbölését! Legyen is, meg ne is legyen kapitalizmus!

Már a rendszerváltás előtt is felbukkantak az ilyesféle nézetek, hogy azután éppen a sorsfordító korai 1990-es években nagy erőre kapjanak. Elterjedtségüket kimutatták az akkori közvélemény-kutatások; megtalálhatók az akkor alakulni kezdő pártok némelyikének első fogalmazványaiiban. Tulajdonképpen ma sem fér sokak fejébe, hogy ez a kényelmes összeegyeztetés nem valószínűsíthető meg.

A közvélemény-kutatások, a szociológusok által végzett felmérések azt mutatják, hogy sokan hajlamosak az inkonzisztens állásfoglalásra. Akarnak valamit, de ugyanakkor akarnak valami mást is, ami az előbbi ellenkezője. A két szándék, a két elvárás, a két cél – amelyet egyszerre helyeselnék – kölcsönösen kizárja egymást.

A 4. táblázatban a két, dőlt számokkal kiemelt csoportba tartozók inkonzisztens módon foglaltak állást. Az embereknek több mint a fele jobbnak tartja a mai kapitalizmust a régi szocialista rendszerénél – csak éppen az egyik fundamentális jellegzetességét, a magántulajdon dominanciáját akarná kiiktatni és azt kívánná, hogy az állam maradjon a tulajdonos. A megkérdezettek közel 12 százaléka tudja, hogy az állam rossz gazda, és helyes dolog a privatizálás és mégis kijelenti: a régi rendszer jobb volt.

Ez nem megy! Illyés Gyula mondatát átfogalmazva: ahol kapitalizmus van, ott kapitalizmus van.

Visszaidézem a kapitalizmus néhány rendszerspecifikus vonását, amelyet néhány oldalal előbb ismerttettem: dinamizmus, innováció, vállalkozás, a kínálat rugalmas alkalmazkodása a kereslethez, az eladók versenye a vevőért. És ugyanakkor munkanélküliség, alulfoglalkoztatottság, a jövedelem- és vagyoneeloszlás egyenlőtlensége, a rövid távú érdekek túlereje a hosszú távú érdekekkel szemben a vállalati döntésekben. Nem törekszem teljes listákra, de ennyit is elég említeni, hogy lássuk: egymás mellett szerepel az, amit legtöbb-

4. táblázat

Inkonzisztencia

„Melyik rendszer volt jobb: az 1990 előtti vagy a jelenlegi?” kérdésre adott válaszok megoszlása (százalék)

	A válasz:	
	a régi jobb volt	az új jobb
Az állam tulajdonosként felügyeljen	68,8	55,5
Közbülső álláspont	19,3	21,5
Az állam rossz gazda, helyes privatizálni	11,9	16,8
Összesen	100	100

Megjegyzés: a felmérést a Medián és a Szonda Ipsos kutatóintézetek végezték, a Demokrácia Kutatások Magyar Központja Közhasznú Alapítvány (DKMKKA) programja keretében. A felmérés, amelyet 2005 májusában végeztek el, 2000 fős országos reprezentatív minta megkérdezésén alapult. Az adatfelvételtől szóló információ megtalálható a www.tarki.hu:8080/valasztaskutatas/adatfelvetelek honlapon.

A felmérés során helyet adtak egy közbenső álláspontnak is („körülbelül egyforma”), amint azt a 3. táblázat be is mutatta. Itt azonban kihagytuk a közbeeső oszlopot, mert azon belül nem értelmezhető megfelelően a válaszok közötti inkonzisztencia.

Forrás: Angelusz Róbert és Tardos Róbert közlése.

bünc jónak, valamint az, amit rossznak ítél. Azt a rendszert, amely az ilyesfajta rendszerspecifikus tulajdonságokat generálja, nem lehet ízlés szerint kombinálni a szocializmus rendszerspecifikus vonásaival, mondjuk, a munkaerőhiánnyal, a szélsőséges egyenlőtlenségek kiküszöbölésével – de elhagyva a régi rendszer immanens tulajdonságai közül a szükségképpen jelen lévő politikai repressziót és a gazdaság bürokratikus központosítását.

Miután ezt – a saját gondolatmenetemben központi szerepet játszó – megállapítást leszögeztük, maradjunk a továbbiakban a kapitalizmus világán *belül*. Egy-egy rendszerspecifikus hajlam intenzitása, amint azt korábban is említettem, beavatkozásokkal gyengíthető vagy erősíthető. Ha csupán egy-egy gazdaságpolitikai paramétert módosítunk (például egy adókulcsot felemelünk vagy csökkentünk), már az is hatást gyakorolhat. Ám a tartós hatást az *intézményi átalakítás* okozza. Ez az, amit *reformnak* nevezünk. Itt tehát elérkeztünk a reform elméletének egyik fontos problémaköréhez.

A tanulmány korábbi részében felsoroltam tulajdonságokat, hajlamokat. Vajon hogyan társul az egyik hajlamra gyakorolt befolyás más hajlamok érvényesülésével? Mi egy-egy intézményi reform hatása, ha a hatást egyszerre több hajlammal kapcsolatban kívánjuk megfigyelni? Csupán a magyarázat megkönnyítése kedvéért mindig két tulajdonságot, az *A* és a *B* hajlamot említem, noha a valóságban persze ennél sokkal több tulajdonságot kell párhuzamosan szem előtt tartanunk egy-egy reform hatásának elemzésekor. Öt típust különböztetek meg.

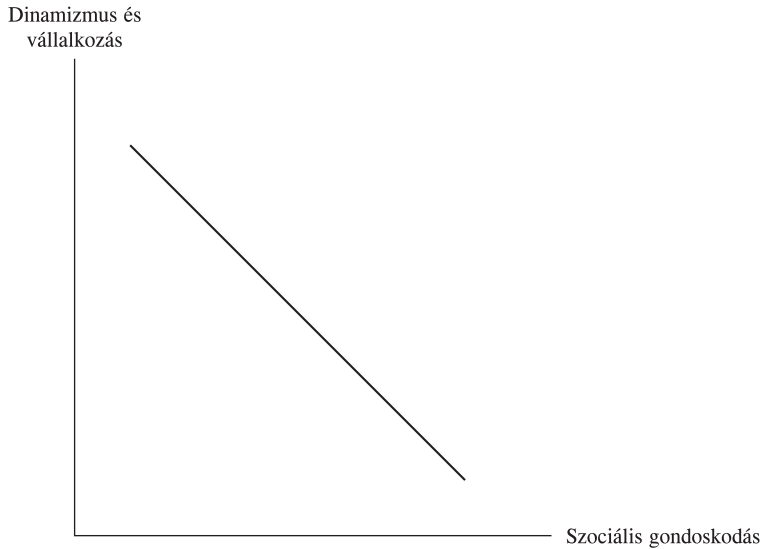
Az *1. típus* a legvonzóbb: egyszerre javítjuk mind az *A*, mind a *B* tulajdonságot. Nevezük *komplementer javításnak!*

Ezt ígérte annak idején, a Kádár-korszakban a kommunista párt központi bizottságának valamennyi határozata. Ezt ígérik manapság különböző pártprogramok és politikusi beszédek.

A valóságban igen ritka, kivételes. Maradjunk a mi két témánknál! Az oktatás tantervében elképzelhető olyan változtatás, amely könnyebben átalakíthatóbbá, átválthatóbbá teszi az emberek tudását. Ez segíti az innovációt, erősíti a rendszer dinamizmusát, és ugyanakkor csökkentheti a strukturális munkanélküliséget. Ha nem csak frázisokkal akarunk elérni komplementer, szimultán javítást, akkor nagy találmánysággal, hozzáértéssel kell keresni az 1. típusú intézményi reformok lehetőségeit. És ha rátalálunk egyre, okvetlenül meg kell valósítani.

1. ábra

Átváltás – dinamizmus és vállalkozás versus szociális gondoskodás

A 2. típus sem rossz: úgy javítjuk az *A* tulajdonságot, hogy eközben a *B* tulajdonság nem romlik. Nevezük ezt a típust *Pareto-javításnak!*

Mielőtt a 3. típust definiálnánk, vessünk csak egy gyors pillantást a 4. és 5. típusra! A *Pareto-romlás* és a *komplementer romlás* a tükörképe (az ártalmas tükörképe) a hasznos 2. és az 1. típusnak. Miközben lámpással kell keresni az 1. és 2. típusú reformlehetőségeket, nagy ívben ki kell kerülni a 4. és különösen az 5. típust! Bármilyen magától értetődő is ez a figyelmeztetés, sajnos akad példa ilyesféle – több vagy minden tekintetben – kárt okozó reformokra is.

Átugrottuk a 3. típust, az *átváltás (trade-off)* esetét (1. ábra), mert tulajdonképpen ez a leggyakoribb, és ennél vetődnek fel a legnehezebb döntési dilemmák. Erről érdemes kissé részletesebben szólni.

Az 1. ábrához sokféle magyarázatra lenne itt szükség: hogyan mérjük a tengelyekhez tartozó változókat, tulajdonképpen milyen alakú az átváltási görbe, mi a görbe meredeksége, azaz az *A* tulajdonság egységnyi javulásáért mekkora árat kell fizetni a *B* tulajdonság romlása következtében. Ne igényeljen az olvasó túl sokat! Nem egy valóságos adaton alapuló regressziós számítás grafikonjáról van szó; az ábra kizárólagos célja egy gondolat illusztrációja.

Kezdjük egy példával! Visszaidézek egy megállapítást a cikk korábbi részéből. Minél dinamikusabb a kapitalista gazdaság, azaz minél erősebben érvényesül az egyik, a kedvező rendszerspecifikus hajlam, annál inkább képződik strukturális munkanélküliség, azaz annál erősebben érvényesül a másik, a kedvezőtlen rendszerspecifikus hajlam. A strukturális munkanélküliség csökkenthető azzal, ha az állam vagy a szakszervezet, vagy a kettő közösen beavatkozik és megnehezíti a munkaadó számára az elbocsátást. Különböző jogszabályokat hoznak, amelyek korlátozzák a munkaadó elbocsátási jogkörét. Az elbocsátást feltételekhez kötik; esetleg azt is előírják, hogy az elbocsátási szándékot a munkaadó köteles előzetesen a szakszervezettel egyeztetni.

Az ilyesfajta elbocsátáskorlátozás bevezetése fontos intézményi átalakulást, azaz reformot jelent. Egyfelől az adott pillanatban elősegíti a munkahely megőrzését, védi a munkavállaló méltóságát és biztonságát. Másfelől megköti a vállalkozó kezét, akadá-

lyozza – a jól ismert schumpeteri megfogalmazásban – a „teremtő rombolás” második mozzanatát, az új útjában álló régi megszüntetését. Esetünkben fékezi az új, haladottabb munkahelyek megteremtését, mert fékezi a régi, túlhaladott munkahelyek megszüntetését.

Vagy egy másik példa. Sok embernek öklöbe szorul a keze, amikor hallja, hogy egyik-másik vállalkozó, menedzser, üzletember keresete százszorosa vagy még annál is több az átlagkeresetnél. Igen ám, de hol szabjuk meg a határokat, és hogyan? Még ha sokan tisztességtelen úton gazdagodtak is meg – az óriási (igenis óriási) nyeresé esélye adja meg a vállalkozás dinamizmusának ösztönzését. Melyik bürokratikus hatóság vagy melyik politikai döntéshozó testület képes megállapítani, hol legyen a határ? Ennyi még kell az ösztönzéshez – de ennél több már nem kell?

Ne próbáljon senki sem az ilyesfajta súlyos dilemmákra olcsó választ adni! Ne fogalmazzon úgy, hogy „úgy kell védeni a munkahelyeket, és úgy kell határt szabni a túlzott jövedelmeknek, hogy eközben nem rontjuk le a gazdaság dinamizmusát”! Rendben van, ha ez megoldható, akkor ábránkon az átváltási görbe feletti térben vagyunk, vagy a korábbi szóhasználattal, az 1. vagy a 2. típusú reform eseteivel állunk szemben (komplemenster vagy Pareto-javítás). Ha bárki képes ilyen reformot ajánlani – nosza, minél előbb valósítsuk meg! Ám senki sem tagadhatja, hogy amikor reformokon gondolkodunk, akkor sokkal-sokkal gyakoribb a 3. típus: valamit valamiért.

A kapitalista rendszer változatai

Etatista-korporatista beavatkozásokat igényel az emberek igazságérzete, még azoké is, akik maguk nincsenek erre rászorulva. Ám a kapitalizmus nagy teljesítményekre rendszerspecifikus dinamizmusa ott és akkor bontakozik ki igazán, ahol a vállalkozást kevésbé korlátozzák.

Figyelemreméltó irodalom foglalkozik ezzel a témával, amely összekapcsolódik egy másik kutatási irányzattal, a „kapitalizmus változatainak” osztályozásával. Sokan próbálkoznak használható tipológiát kialakítani. Két „tisztá típust” szoktak megkülönböztetni, és ehhez rendszerint hozzáteszik, hogy a különböző országokban egy-egy adott időszakban működő konkrét rendszerek szóródnak az egyik vagy a másik tiszta típus körül.

A vitákban sokszor említik a *Hall-Soskice* [2001] kötetben szereplő tanulmányokat, amelyek szerzői a „koordinált piacgazdaságot” állítják szembe a „liberális piacgazdasággal”. (Semleges elnevezéseknek látszanak, bár az első osztály neve nagy erényeket sejtet; azt a benyomást kelti, mintha az ide sorolható gazdaságok jobban lennének koordinálva, mint a „liberálisak”).¹³ A viták egy másik résztvevője, *Phelps* [2008] (78. o.) nagyon kritikus az első osztállyal szemben, amelyet korporatista formációnak minősít, és nem is hajlandó kapitalizmusnak nevezni. A „kapitalizmus” nevet csak az a változat érdemli meg *Phelps* szerint, amelyben a vállalkozó játssza a központi szerepet.¹⁴

¹³ Vitatható az első osztály dicsérőnek hangzó elnevezése. Gondoljunk vissza az angol sztrájkmozgalomra a „liberális” Margaret Thatcher kormányra jutása előtti időkben! Egy-egy szűk szakmai csoport újra és újra képes volt leállítani a termelést nagyvállalatokban, sőt egész iparágakban, mérhetetlen károkat okozva, nemzetgazdasági összefüggéseket tekintve, a termelőtevékenységek koordinációjában. Vagy miért eredményezne „koordinációt” ösztönzésadalmi méretekben, ha a jóléti alrendszereknek a bevételektől elrugaszkodó kiadásai újra és újra felborítják a makrogazdasági egyensúlyt?

¹⁴ *Baumol-Litan-Schramm* [2007] még messzibbre megy az osztályozáshoz tartozó elnevezések megválasztásában. Két élesen megfogalmazott kategóriát szegez szembe egymással: a jó kapitalizmust és a rossz kapitalizmust. Az előbbiben, a jó kapitalizmusban a dinamizmus, az innováció és a vállalkozói tevékenység dominál.

A probléma kutatása beletartozik abba a nagy témakörbe, amelyet cikkem elején felvázoltam. Itt éppen csak érzékeltetni akartam magát a problémát. A kapitalizmus különböző veleszületett hajlamait nem lehet tetszés szerinti arányokban kombinálni, a saját politikai álláspontunk és értékrendünk szerinti súlyozással egymás mellé rendelni. Igen sok esetben átváltási (*trade-off*) összefüggés van a kapitalizmus rendszerspecifikus vonásai között. A kedvezőtlen hajlam enyhítése többnyire a kedvező hajlamok gyengülésével járhat együtt. És megfordítva: a kedvező hajlam serkentése felerősítheti egyúttal a kedvezőtlen hajlamot is.

Ezzel el is jutottunk azoknak a vitáknak a közelébe, amelyek nem a rendszerek osztályozásával kísérletező akadémiái tudósok között folynak, hanem a politika színterén. Hivatásos politikusok, a közvéleményt közvetlenül formáló újságírók és tévészemélyiségek, sőt egy még sokkal szélesebb kör, a politikai iránt érdeklődő emberek vitatják, néha higgadtan, gyakran dühödten és szenvedélyesen, hogy tulajdonképpen milyen rendszert szeretnénk magunk körül látni. Az a kutatás, amelynek kezdő lépéseiről cikkem beszámolt, buzdítani akar erre a vitára. A kapitalizmus reformálható rendszer! Érdemes törekedni arra, hogy a kapitalizmus kedvezőbb változata felé haladjunk. Körültekintő elemzéssel kell azonban tisztázni: milyen lehetőségek vannak a reformra, és milyen árat kell fizetni a változtatásokért. Ehhez a nagy gondolatébresztő, tisztázó vitához a jelen cikk elsősorban néhány figyelmeztető szóval kíván hozzájárulni. Leginkább *realizmusra* kíván buzdítani. Bármit is óhajtunk, bármiről is álmodunk, a kapitalizmus valósága, amelyben élünk, határt szab annak, amit tehetünk.

Hivatkozások

- BAUMOL, W. J.–LITAN, R. E.–SCHRAMM, C. J. [2007]: Good Capitalism, Bad Capitalism, and the Economics of Growth and Prosperity. Yale University Press, New Haven–London.
- FRIEDMAN, M. [1968]: The role of monetary policy. *American Economic Review*, 58. március, 1–17. o.
- HALL, P. A.–SOSKICE, D. W. (szerk.) [2001]: Varieties of Capitalism: the Institutional Foundations of Comparative Advantage. Oxford University Press, Oxford.
- HANN ENDRE–LAKI MIHÁLY [1992]: A közvélemény a magángazdaság térnyeréséről (1989–1990). *Közgazdasági Szemle*, 2. 184–191. o.
- HEYNE, P.–BOETTKE, P.–PRYCHITKO, D. [2004]: A közgazdasági gondolkodás alapjai. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- KORNAI JÁNOS [1980a]: A hiány. *Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó*, Budapest.
- KORNAI JÁNOS [1980b]: Hatékonyság és szocialista erkölcs. *Valóság*, 23. évf. 5. sz. 13–21. o.
- KORNAI JÁNOS [1999]: A rendszerparadigma. *Közgazdasági Szemle*, 45. évf. 7–8. sz. 585–599. o.
- KORNAI JÁNOS [2007]: Szocializmus, kapitalizmus, demokrácia és rendszerváltás. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- LAYARD, R.–NICKELL, S.–JACKMAN, R. [2005]: Unemployment. *Macroeconomic Performance and the Labour Market*. Oxford University Press, Oxford.
- MADARÁSZ ALADÁR [2008]: Visszatérhet-e a „nagy elmélet” a közgazdaságtanban? *Közgazdasági Szemle*, 2. sz. 95–106. o.
- MILGROM, P.–ROBERTS, J. [2005]: *Közgazdaságtan, szervezetelmélet és vállalatirányítás*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- PHELPS, E. [1967]: Phillips Curves, Expectations of Inflation, and Optimal Unemployment Over Time. *Economica*, 34. augusztus, 254–281. o.
- PHELPS, E. ÉS SZERKESZTŐTÁRSAI (szerk.) [1970]: *Microeconomic Foundations of Employment and Inflation Theory*. Horton, New York.

- PHELPS, E. [2008]: Understanding the Great Changes in the World: Gaining Ground and Losing Ground since World War II. Megjelent: *Kornai János–Mátyás László–Gérard Roland* (szerk.): Institutional Change and Economic Behaviour. Palgrave Macmillan, 77–98. o.
- PISSARIDES, C. A. [1979]: Job Matchings with State Employment Agencies and Random Search. *Economic Journal*, 89. 818–833. o.
- PISSARIDES, C. A. [2000]: Equilibrium Unemployment Theory. MIT Press, Cambridge MA.
- SCHUMPETER, J. A. [1912/1980]: A gazdasági fejlődés elmélete. Vizsgálódás a vállalkozói profitról, a tőkéről, a hitelről, a kamatról és a konjunktúraciklusról. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- SHAPIRO, C.–STIGLITZ, J. E. [1984]: Equilibrium Unemployment as a Worker Discipline Device. *The American Economic Review*, Vol. 74. No. 3. 433–444. o.
- STIGLITZ, J. E. [2001a] Information and the Change in the Paradigm in Economics (Nobel lecture). http://nobelprize.org/nobel_prizes/economics/laureates/2001/stiglitz-lecture.pdf
- STIGLITZ, J. E. [2001b] Autobiography. http://nobelprize.org/nobel_prizes/economics/laureates/2001/stiglitz-autobio.html.
- TÁRKI [2008]: A DKMKA választáskutatási program keretében elkészült adatfelvételek és adatbázisok, www.tarki.hu:8080/valasztaskutatas/adatfelvetelek.
- THEIL, S. [2008]: Europe's Philosophy of Failure. *Foreign Policy*, 164. január/február, 54–60. o. http://www.foreignpolicy.com/story/cms.php?story_id=4095.
- THOMKE, S. H. [2003]: Experimentation Matters: Unlocking the Potential of New Technologies for Innovations. Harvard Business School Press, Cambridge, Massachusetts.
- VÁSÁRHELYI MÁRIA [2005]: Csalódások kora. Rendszerváltás alulnézetben. MTA Társadalomkutatási Központ, Budapest.
- VÁSÁRHELYI MÁRIA [2007]: Csalóka emlékezet. A 20. század történelme a magyar közgondolkodásban. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony.